

KIERTÄMISEN LINGVISTINEN PROFILI

Markku Varis *Sumea kieli. Kiertoilmauksen muoto ja intentio nykysuomessa.* SKST 717. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1998. 277 s. ISBN 951-746-079-1.

Markku Variksen väitöskirja on tutkimus nykysuomen kiertoilmauksista, niiden muodosta, tehtävistä ja semanttis-pragmaattisesta olemuksesta. Tutkija pyrkii vastaamaan lähinnä kahteen peruskysymykseen: (i) mitkä kielen rakenteet tekevät kiertoilmausten jatkuvan tuottamisen mahdolliseksi nykysuomen yleiskielessä ja (ii) miksi kiertämistä esiintyy erilaisissa kommunikaatiotilanteissa. Variksen tutkimus on luonteeltaan teoreettinen ja eklektinen. Semanttis-pragmaattisista ja laajimmillaan semioottisista teorioista lähtien tutkija pohdii kiertoilmausten semanttista luonnetta, pragmaattista ilmenemistä sekä viestinnän intentioita, jotka saavat puhujan valitsemaan kiertävän ilmauksen suorasukaisen sanonnan sijaan. Näkemys kiertoilmauksista konkretisoituu tutkijan omissa esimerkinomaisissa aineistoanalyyseissa. Aineiston rungon muodostavat tiedotusvälineistä ja kaunokirjallisuudesta poimitut esimerkit, jotka edustavat monipuolisesti nykysuomen erilaisia tekstilajeja. Varis on hyödyntänyt myös muiden tutkijoiden analyyseja esimerkiksi eufemismeista, synonyymeista ja lisämerkityksistä.

Kiertoilmauksen käsite on kielitieteesä vanhastaan ymmärretty lähinnä leksikaalisesti. Semantiikan perusteoksissa ilmiön klassisena esimerkkinä esitetään eufemismi, ilmaus, joka syntyy, kun tarkoitetta ei voida lähestyä sen »oikealla nimellä». Eri kulttuureissa nimet voivat olla kiellettyjä eri

syistä. Sanatabua voi pitää yllä esimerkiksi pelko, häveliäisyys tai hienotunteisuus. Syyksi on voitu analysoida myös halu peitellä, kaunistella tai johtaa harhaan. Vaikuttamaan pyrkiviä kiertoilmauksia on analysoitu esimerkiksi retoriikassa. Retorisiin keinoihin kuuluvat kuvailmaukset, kuten metaforat, voidaan nähdä myös kiertoilmauksina. Myös kokonainen teksti voi olla kuva, allegoria, joka funktioltaan voi olla kiertoilmaus esimerkiksi arassa poliittisessa tilanteessa. Markku Varis ottaa huomioon perinteiset lähtökohdat, mutta hän laajentaa kysymyksen kielitieteen semanttis-pragmaattisia suuntauksia seuraten koskemaan kielen eri tasoja, tekstiä, kontekstia sekä laajimmillaan yhteiskunnallista todellisuutta ja kieliyhteisön ideologioita. Kiertoilmauksen kokonaiskuvan hän rakentaa erilaisten teorioiden varaan ja samalla tavallaan testaa erilaisten lähestymistapojen toimivuutta ja selitysvoimaa asettamiensa kysymysten suhteen. Näin laaja perspektiivi on erittäin vaativa ja ongelmallinen.

Teos etenee prosessinomaisesti rupeamina, työjaksoina, joissa kussakin esitellään jokin puoli tarkasteltavasta ilmiöstä. Näin tulevat esitellyiksi tieteelliset lähtökohdat, kiertoilmauksien muodostaminen ja niiden tehtävät. Neljäs rupeama on koava katsaus, joka jäsentyy teoreettiseen osioon ja kiertoilmausten käyttöä koskevaan osioon. Kukin rupeama jäsentyy vielä niin, että näkökulmaa vaihdetaan semant-

tis-leksikaalisesta tekstuaaliseen ja laajasti pragmaattiseen. Toisen rupeaman alussa laajana viitekehyksenä esitellään semiotiikan ja lähitieteiden näkökulma. Kiertoilmaus yhdistetään niin paralingvistisiin ilmiöihin kuin muihinkin merkkijärjestelmiin. Kiertoilmauksen tulkinta voi riippua esimerkiksi vihjaavasta kuvasta tai graafisista korostuksista. Myös vaikeneminen voidaan keskustelussa tulkita kiertämiseksi. Tutkimuksen tarkastelutavan ja jäsenyksen ideana on käsitellä ilmiötä dialektisesti vähitellen laajentaen ja syventäen. Lähtökohdana on ajatus kielestä dynaamisena toimintana. Kielenkäyttö on jonkin intention toteuttamista merkityspotentiaalia hyväksi käyttäen.

Tutkimuksensa käytännön työvälineeksi Varis on kehitellyt käsiteparin ydinkieli ja kiertoilmaus. Metodiseen ratkaisuun sisältyy perusajatus, jonka mukaan kielen ilmaisuvarastossa eri tasoilla on olemassa jokin ydin, jonka ensisijaisena tehtävänä on mahdollisimman yksiselitteisesti välittää jokin informaatio. Tähän tarkoitukseen vakiintuneet tai tietoisesti vakiinnutetut kielen ainekset tarjoutuvat puhujalle spontaanisti ensisijaisesti valittaviksi. Myös vastaanottaja/kuulija/lukija on orientoitunut ensisijaisesti tulkintoihin. Jos ensisijainen merkitys ei tuota kontekstissaan informaation kannalta tyydyttävää tulosta, kyseessä voi olla kiertoilmaus.

Kierron tunnistamiseksi Varis käyttää analyysissaan muun muassa sellaisia käsitteitä kuin ilmauksen kirjaimellinen merkitys, referentiaalinen merkitys ja puheen intentio-funktio. Referentiaalisten suhteiden, kontekstin ja ilmauksen vakiintuneisuuden perusteella analyysissa päädytään tulkitsemaan jotkin ilmaukset kierroksi, toiset taas täsmälliseen ydinkieleen kuuluviksi. Huomattava on, että kirjaimellisen ja ei-kirjaimellisen merkityksen kontrasti on historiallisesti muuttuva ilmiö. Varis siis

olettaa, että kielellä on sekä ensisijaisia merkityksiä että ensisijaisia funktioita ja näihin perustuvia tulkintoja. (Ks. s. 56.)

Laajentaessaan analyysinsa koskemaan hyvin laajoja pragmaattisia suhteita tutkija vielä määrittää kiertoilmauksen tunnistamisessa tärkeitä kontekstuaalisia tekijöitä, joita ovat muun muassa viestinnän aika ja paikka, viestintään osallistuvat henkilöt, tekstissä kuvattujen tapahtumien prosessit, tilanteessa havaittava oheisviestintä, viestin sävy, viestintäkanavan odotuksenmukainen tai poikkeava käyttö ja tekstin asiasisällön valinta. (Ks. s. 148.) Variksen mukaan analyysissa on jatkuvasti pohdittava sitä, millaisia vaihtoehtoisia potentiaalisia tapoja puhujalla on ilmaista merkityssisältö X. Kyse on toisaalta propositionaalisen sisällön ja näkökulmien valinnoista, toisaalta propositionaalisen sisällön ja kielellisten valintojen suhteesta. Jos esimerkiksi poliitikko puheessaan liikkuu yleisemmällä tasolla kuin informaation kannalta olisi suotavaa, kuulijan mielestä hän kiertelee. Yleisellä tasolla liikkuva puhuja luonnollisesti käyttää ekstensioltaan laajoja, vähän kertovia sanoja, joiden sijaan voitaisiin valita tarkemmin maailmaa lähestyviä ilmauksia. Kiertoilmauksiksi voidaan analysoida myös ilmauksia, joiden tarkoite ei jää epäselväksi, vaan implisiittisyys koskee puhujan intentionia. Esimerkiksi ilmauksella *piski* puhuja ei kierrä tarkoitetta, mutta hän jättää intentionsa implisiittiseksi.

Sumea kieli on tutkimusasetelmaltaan erittäin mielenkiintoinen. Esittelemiensä kontrastien avulla Varis kykenee tekemään näkyväksi yhteiskunnallisesti merkitseviä kielikysymyksiä ja tuomaan esille paljon kielitieteen teorioita ja analyyseja, joilla on selitysvoimaa pyrittäessä ymmärtämään kiertoilmauksiin liittyviä ilmiöitä. Jotta Variksen tutkimusta voi lukea hyväksyvästi ymmärtäen, sitä on lähestyttävä sen omista lähtökohdista. On hyväksyttävä dynaa-

minen merkityskäsitys mutta myös näkemys ilmausten ja funktioiden jonkinasteisesta vakiintuneisuudesta ja ensisijaisuudesta sekä viestinnän tavoitteiden että tulkintojen suhteen. Esimerkiksi nykyisen pragmatiikan, keskusteluntutkimuksen ja diskurssitutkimuksen piirissä moni tutkija lienee tässä suhteessa hyvin kriittinen. Jos merkitykset syntyvät neuvotteluna, kuten moni pragmaatikko olettaa, ei ole lupa olettaa mitään ensisijaista, vaan kaikki on nähtävä vuorovaikutuksen tuloksena. Tämän näkemyksen mukaan kieltä olisi siis tutkittava ensisijaisesti vuorovaikutuksellisenä toimintana ja vasta sitten kielellisinä ilmenytminä. Tästä näkökulmasta Variksen tutkimus ei avaudu. Nähdäkseni Varis kantaa selvästi erilaista tutkimustraditiota, vaikka hänkin puhuu vuorovaikutuksellisuudesta. Dynaamisen merkityskäsityksen alta kuultaa sanasemantiikkojen melko staattinen merkityskäsitys.

Kiertoilmausten analyysia lukiessaan joutuu toteamaan erilaisten käsitteiden ja termien suhteellisuuden ja viitteellisyyden. Jos kielenkäyttäjää voi puhua ymmärrettävästi kirjaimellisen ja ei-kirjaimellisen merkityksen erosta, täytyy olla jokin ilmiö, jota hän pyrkii näin kuvaamaan. Kyseessä voi olla esimerkiksi kontekstuaalinen ristiriita, jonka kielenkäyttäjää havaitsee. Lingvistinkin työvälaineet on johdettava kielellisestä havainnosta, mikä tekee niistä yhtä neuvoteltavia kuin muistakin ilmauksista. Semanttisessa ja pragmaattisessa analyysissa on usein tyydyttävä esiteoreettisiin käsitteisiin, jotka melko huonosti kestävät yleisempää teoreettista kontekstia, mutta palvelevat kyllä kieliaineksen analyysia. Variksen käyttämä ydinkielen käsite on juuri tässä suhteessa ongelmallinen ja altis kritiikille.

Markku Varis on lukenut gricensa, Jakobsoninsa ja hallidaynsa. Hän on hyödyntänyt vanhempia ja uudempia fennistisiä

tutkimuksia, esimerkiksi Nirvin synonyymitutkimuksia, Yli-Vakkurin affektiivista kielioppia ja monia kriittisen lingvistiikan tekstejä (muun muassa Karvosen ja Heikkisen tutkimuksia). Erilaisia kysymyksiä ja näkökulmia on paikoin niin runsaasti, että lukijalla on täysi työ kokonaisuuden hahmottamisessa. Mukana on ajatuksia muun muassa kielen dialogisuudesta, diskurssien intertekstuaalisuudesta sekä puhujan ja kuulijan kohtaamisista merkitysten maailmassa. Kiertoilmauksen olemuksen kokonaisuuden tutkimukseen tutkija on etsinyt aineksia hyvinkin erilaisista analyyseista ja teorioista. Tarkemmissa semanttisissa analyyseissa on käytetty leksikaalisen semantiikan, kognitiivisen kieliopin ja lausesemantiikan välineistöä. Tekstin tasolla liikkuva merkityssuhteiden analyysi laajenee kulttuurianalyysiksi, joka pohtii kielen, ajattelun ja kulttuurin suhteita. Näiden analyysien tavoitteena on paljastaa sumeuden taakse kätkeytyvä merkitys tai intentio. Moni tulkinta ja vihjemarkitys onkin paljastettavissa vakiintuneen merkitysaineksen ja kontekstin varassa.

Variksen tutkimuksen suurin heikkous ja lukijan suurin hankaluus on liian moneen suuntaan avautuva ongelmanasettelu. Viestin tarkastelussa pyritään samanaikaisesti tavoittamaan sekä puhujan että kuulijan näkökulma, puhujan intentio ja kuulijan tulkinnat. Tarkasteltavana on näin viesti monine yhteyksineen ja ulottuvuuksineen. Kun tähän vielä lisätään erilaiset teoriat ja analyysimallit, syntyy niin monitahoinen asetelma, että voi jo kysyä, mitä näin voidaan saavuttaa.

Myönteistä lähestymistavassa on se, että syntyy uudenlainen kokonaiskuva ilmiöstä, jota monet tutkijat ovat sivunneet. Variksen oma analyysi toimii havainnollistajana ja näkemysten vahvistajana ja tuo eri teorioille uusia ulottuvuuksia. Monien lähtökohtien ja tavoitteiden yhteen sovittami-

nen ei kuitenkaan ole aina onnistunut. Työssä on teoreettisia ja metodisia heikkouksia ja epätarkkuuksia. Variksen tarkastelun yhtenä perustana on tekstuaalisten kokonaisuuksien ja kontekstin korostaminen. Tämän kanssa sopusoinnussa ei ole esimerkiksi sanaluokkajakoon perustuva tarkastelu, jossa syntagmaattiset ulottuvuudet jäävät huomiotta. Näin ilmiöt, jotka eivät ole luonteeltaan leksikaalisia, saavat leksikaalisen käsittelyn. Niin ikään monet kielen yleiset piirteet tulevat tarkasteluun kiertoilmauksen kautta liian yksipuolisesti. Suhteet vääristyvät, ja paikoin koko kieli näyttäytyy kiertoilmauksina. Tätä vaikutelmaa lisää myös aineiston analyysin esimerkinomaisuus ja fragmentaarisuus. Metodisesti pulmalliseksi jää kysymys siitä, miten lingvisti johdonmukaisesti ja perustellusti voi hyödyntää laajaa kielenulkoista kontekstia. Jos siis puhujan intentio tulkitaan esimerkiksi manipulaatioksi, mikä on tulkinnan lingvistinen todisteellisuus? Kontekstin merkitys tulkinnassa tulee sinänsä hyvin perustelluksi.

Markku Variksen mittava katsaus suomen kielen kiertoilmauksiin ja niiden käsittämistä ja ymmärtämistä auttavaan teoriaan voidaan tiivistää seuraaviin tuloksiin. Teoreettisen pohdinnan ja aineiston analyysin avulla tutkija osoittaa, että kiertoilmaus on produktiivinen osa nykysuomen yleiskieltä. Kierto ilmenee kaikilla kielen tasoilla, ei pelkästään leksikaalisesti. Kiertoilmauksia puhujat käyttävät saavuttaakseen jotakin hyötyä tai mielihyvää. Hyöty voi olla esimerkiksi sosiaalisten tilanteiden hallintaa tai vaikutusvaltaa. Kiertoilmauksen tuoma mielihyvä puolestaan voi olla vaikkapa nautintoa kielen estetiikasta ja ilmaisumahdollisuuksista. Kiertoilmauksien tulkinnassa ja analyysissä on käytettävä semanttis-pragmaattisia tekijöitä. Pohjimmiltaan analyysi on semioottista tekstilingvistiikkaa. Myös sosiolingvistiksi kiertoilmaus on

erittäin kiintoisa ilmiö. Kiertämisessä korostuvat kielen assosiatiiviset merkitykset sekä sosiaalinen ja poeettinen funktio. Se, mikä informaation välittämisen näkökulmasta on sumeaa, voi sosiaalisen kanssakäymisen kannalta olla äärimmäisen tarpeellista tai suorastaan välttämätöntä. Esimerkiksi ihmissuhteiden hoito voi olla mielihyvää tuovaa sosiaalista kielileikkiä tai aggressiivisten asiasisältöjen pehmentämistä tai välttelyä. Monikulttuurisuus samankielisen sisällä voi puolestaan johtaa siihen, että yleiskieleen tunkeutuva asiantuntijakieli koetaan ärsyttävänä asioiden kiertämisenä. Analyysissä on tuotu esiin paljon sellaista, mikä avaa uusia näkökulmia ja innostaa pohtimaan teorioita uusissa yhteyksissä.

Variksen väitöskirja antaa vaikutelman energisestä ja innokkaasta tutkijasta, jolla on palava halu osoittaa lingvistisen tutkimuksen suhteet kieliyhteisön todellisuuteen ja yhteiskunnalliseen kanssakäymiseen. Yhteydet hän pystyy selvästi osoittamaan, mutta vastaisuudessa olisi hyvä edetä hiukan maltillisemmin myös analyysin välineitä pohtien, kenties ongelma ongelmalta edeten. Toisaalta on sanottava, että tarvitaan myös teoriakoosteita ja merkitseviä kysymyksiä, joihin toiset teoreetikot ja empiristit voivat oman ominaislaatusensa mukaan tarttua. Markku Variksessa on kriittisen lingvistiikan keskustelija-ainesta. *Sumea kieli* panee pohtimaan kieliteorioita ja kielikokemusta. Se panee pohtimaan myös lingvistin tehtäviä kieliyhteisönsä palveluksessa. ■

TERTTU ORPANA

*Humanistinen tiedekunta,
suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos,
33014 Tampereen yliopisto
Sähköposti: terttu.orpana@uta.fi*